

Kosovo i Metohija - između obećane nezavisnosti i faktičke podele

U Srbiji već duže vreme nema važnijeg državnog pitanja od rešavanja statusa Kosova i Metohije¹ (u nastavku Kosovo), a istovremeno nema pitanja o kojem se manje vodi stručna i javna debata. Nije jasno da li je reč o jednomlju, konsenzusu ili konformizmu.

Dva oprečna pristupa – zauvek srpsko ili zauvek izgubljeno?

U povremenim, manje više novinarskim ili publicističkim natpisima i analizama u vezi budućeg statusa Kosova, mogu čuti dva sasvim oprečna stanovišta. Po jednom, Kosovo će (za)uvek biti u sastavu Srbije, a po drugom, Kosovo je zauvek izgubljeno za Srbiju. Jednima je važnija teritorija, drugima su važniji ljudi. Već i po ovoj razlici se vidi da je nužno približavanje stanovišta i susret negde između.

Svaka od ovih dijametralno suprotnih stanovišta ima svoje argumente, a verovatno i motive za sopstvenu poziciju. Prva struja mišljenja polazi od istorijskih razloga i prava, uključujući i pet vekova ropstva pod Otomanskom imperijom, kulturni i istorijski značaj („duša srpskog naroda“), ali i međunarodno pravo i rezoluciju Saveta bezbednosti UN 1244, po kojoj je Kosovo pod suverenitetom Srbije. Druga grupa, polazi od „realističkog“ pristupa, po kojem je nakon NATO-intervencije 1999. godine, Srbiji zauvek „suspendovan“ suverenitet nad svojom južnom pokrajinom, ali uzimaju u obzir i etničku očišćenost, prema kojoj veoma mali broj Srba i nealbanskog stanovništva živi u dominantno i većinski albanskom okruženju. Jednima sje važna teritorija, drugima ljudi koji na njoj žive. Već i po ovoj razlici se vidi da je nužno približavanje stanovišta, jer je sve važno. Za jedne ishod Kosovskog boja još uvek nije poznat, za druge, kao da se NATO intervencija nije dogodila.

Zašto je Kosovo „toliko“ važno Srbima. Kosovo predstavlja temelj srpske državnosti. Ono, za Srbe i srpsku državu ima višestruko značenje, kao pitanje identiteta, kulture, istorije, nacije, vere. Osnivački mit srpske srednjovekovne države vezan je za Kosovo. Ekonomski, ono je značajan izvor prirodnih resursa, rudnika, energenata, oranica, ali i tržišta.

Ne ulazeći u genezu i istoriju srpsko – albanskih odnosa, osvrnućemo se na nekoliko detalja iz novije političke istorije, koji su po našem mišljenju važni za razmevanje alternativnih rešenja pri rešavanju statusa Kosova.

Kosovo devedesetih

¹ Reč Metohija potiče od grčke reči Metoh, koja označava crkveni posed, jer je Kosovo, bar pre rušenja crkava i manstira, bilo područje sa najgušće koncentrisanim verskim objektima, pre svega pravoslavnim.

Tokom devedesetih godina dvadesetog veka Srbija nije uspela da integriše kosovske Albance koji čine oko 90 posto stanovništva ove pokrajine. Na Miloševićevo kršenje ljudskih prava, odgovor je bio bojkot srpske države od strane Albanaca (izbora, obrazovanja). U ovom periodu, život na Kosovu i Metohiji počeo je da dobija dvostruki smisao. Suživot je zamenjen distancom, dualizmom i paralelizmom življenja. A to kao da je postala paradigma etničke koegzistencije Srba i Albanaca.

Albanci su na Kosmetu ovladali dvema najvažnijim kategorijama: teritorijom i kapitalom. Kupovina srpskih imanja (i mimo zakona koji je zabranjivao promet nekretnina) bila i ostala ključna činjenica u konačnom zaposedanju teritorij.² Drugo, ovladali su privatnim biznisom. Više od 95 % privatne trgovine (još uvek ne toliko proizvodnje) nalazi se u njihovim rukama. Siva ekonomija postala je okosnica i procesa privatizacije i ekonomskog razvoja i to naročito u sektoru trgovine i usluga. Uz treću po redosledu ali ne i po značaju činjenicu da Albanci žine 17 % populacije u Srbiji ili oko 90% na Kosmetu i da u 25 od 34 opštine na Kosmetu oni žine većinu. Demografski trend je "baby boom-a" je albanizacija Kosmeta.

Posle donošenja Ustava Republike Srbije (28. septembra 1990.) kada su Albanci izgubili svoja manjinska prava koja su bila "izvan i iznad međunarodnih standarda"³, oni su počeli da ignorišu i bojkotuju srpsku državu u političkom smislu. Najpre su doneli političke odluke i proglasili alternativnu "Republiku Kosovo". Septembra 1990. godine u Kačaniku su doneli svoj ustav, posle toga su organizovali referendum na kojem se prema njihovim izvorima 87 % Albanaca izjasnilo za nezavisno Kosovo⁴. A maja 1992. godine održali su parlamentarne i predsedničke izbore na kojima je Dr. Ibrahim Rugova izabran za predsednika (bez naročitog ometanja države Srbije). Osnovna karektiristika političkog života na Kosmetu devedesetih je bila vaninstitucionalnost Albanaca. Neučestvovanje u institucijama političkog života u Srbiji tumači se izgovorom da bi ono predstavljalo priznavanje srpske države. Permanentna tendencija je bila internacionalizacija kosovskog problema, što je značilo dodatnu vrstu zonu međunarodnog pritiska. Ono što je bitno, Albanci su u prethodnom periodu (1990-1999) pokazali "fleksibilnost" i "umešnost i žilavost" u opstajanju i istrajavanju na svom putu. Organizovali su nesmetan paralelni život. Albanska „alternativna“ vlast se zasnivala na sistemu tradicionalnog kolektivizma i hijerarhije, široke i dobro organizovane samopomoći i solidarnosti koja objedinjuje sve Albance u jednu već poznatu

² Marina Blagojević, *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i /ili katarza*, Republika Br.127/1995, 1-15

³ Vladan Vasiljević, *Kosovo: Ostvarivanje i zaštita prava čoveka*, u: *Sukob ili dijalog*, str.77

⁴ Kosovski Albanci su zastavu, himnu i dan nezavisnost "pozajmili" od Albanije

ideju, tada još uvek "Kosovo Republika". Pretpostavlja se da se albanska alternativna država finansirala od "albanskog lobija" u inostranstvu, od albanskih radnika u zemljama Zapadne Evrope, od islamskog fundamentalističkog pokreta u svetu (na Kosmetu je u to vreme bilo preko 500 džamija), od delovanja tzv. "alternative" to jest "harač" koji se uzima od svih Albanaca na Kosmetu, od prihoda njihovih privatnih firmi i procenat za rad "Demokratskog saveza Kosova" (u dužem periodu njihove vladajuće partije) i od trgovine oružjem i drogom.

Srbi i drugi nealbanci na Kosmetu su ušuškani i uljuljkani okupiranjem državnih institucija i radnih mesta u državnim firmama koje su Albanci napustili (oni su tvrdili da su isterani). Iz naizgled "privilegovanog" stanja polako su počeli da stiču utisak napuštenosti i prevarenosti. Njima je prepuštena briga o "spomenicima" komunističke privrede i ekonomije. Uspostavljanjem republičke vlasti nad zdravstvom, obrazovanjem, sudstvom, policijom, privredom i medijima, režim iz Beograda je slao svoje "poverenike".⁵ Na Kosovu je od čuvane Osme sednice CKSKS do 1994. postavljeno 273 kamena temeljca za izgradnju različitih objekata. Retko koji objekat je izgrađen.⁶ Srbija se ponašala prema Kosovu kao prema koloniji. Ništa strateški nije ulagala, slala je činovnike na određeno vreme i crpela struju, uglj, olovo, cink, srebro, poslaničke mandate.

U to vreme, gotovo je jednoglasan stav međunarodne zajednice je bio da je Kosovo deo Srbije i da se secesija neće podržati. Preventivno se vredi podsetiti da je "međunarodna zajednica" bila i za očuvanje bivše Jugoslavije i garantovanje njenih granica, ali ta Jugoslavija se ipak raspala. Imajući u vidu da je suverenitet država, kada su u pitanju ljudska prava internacionalizovan, to pokazuje da ni jedna zemlja ne može sebi uzeti za pravo da se suočava sa svim svojim problemima bez prihvatanja međunarodno prihvatljivih standarda. To je značilo da u pogledu ljudskih prava ni Kosovo nije isključiva stvar Srbije. Posle Dejtonskog mirovnog sporazuma Predsednik Republike Srbije Slobodan Milošević je postigao tri sporazuma koji se eksplicitno tiču Kosmeta; prvi sa Kornblumom i Kristoferom o otvaranju Američkog informativnog centra u Prištini, što je i realizovano, drugi sa Klausom Kinkelom o prihvatanju 120.000 deportovanih azilanata uglavnom Albanaca i treći sa Rugovom o povratku albanskih učenika i nastavnika u škole.

Osobnosti srpsko-albanskog konflikta

⁵ Dušan Janjić, *Nacionalni identitet, pokret i nacionalizam Srba i Albanaca*, u: *Sukob ili dijalog*, str.111

⁶ "Politika" 28 Jun 1994. godine

Kod Albanaca je javlja "separatni nacionalizam"⁷. Ako nacionalizam posmatramo kao društveni pokret, karakteriše ih (kao i ostale društvene pokrete) gušenje individualizma i razaranje političkih institucija. Ako ih posmatramo kao međunacionalne sukobe to jest kao sukobe identiteta, oni prema Vukašinu Pavloviću imaju sledeća obeležja⁸: Prvo - jak emocionalni naboj i visok nivo strasti i osećanja kod oba aktera. Drugo - spremnost da se žrtvuju ekonomski i drugi interesi (ponekad čak i život) ukoliko se smatra da je ugrožen identitet a nespremnost na ustupke u cilju kompromisa. Treće - ovi sukobi su isključivi i pripadaju tipu ili/ili društvenih konflikata sa visokim nivoom isključivosti i niskom tolerancijom. Četvrto - karakteriše ih prisustvo i uloga straha - strah od drugog, od suparničke grupe. A u uslovima straha sakuplja se socijalna energija zajednice koja čeka da eksplodira. Peto - zbog logike "sve ili ništa" sužen je prostor zajedničkog imenitelja ili kompromisnog rešenja itd. Šesto, sukobi identiteta imaju pogubno delovanje. Sedmo, broj pojedinaca koji su zauzimali neutralnu poziciju biva sve manji i sve im je teže. Osmo, u prirodi ovih sukoba ugrađena je spirala rasta koju je vremenom sve teže zaustaviti. Deveto, sukobi identiteta lako izmiču kontroli. I deseto, u sukobima identiteta, a naročito međunacionalnim, odnosno, etničkim sukobima, uloga reči i simbola je ogromna.

U odnosu na opisani period i izabrane i nametnute strategije, Albanaca i Srba može se sumirati ishod. Albancima su priznate diplome koje su stekli učeći po svojim programima u improvizovanim školama, učili su strane jezike (boravak u inostranstvu, emigracija, azil i korišćenjem satelitskih antena)⁹, na vreme su se okrenuli privatnom biznisu i preduzetništvu. Srbi na Kosmetu su bili i ostali najveći gubitnici. Uglavnom su zaposleni u državnim firmama u propadanju, na izborima su ih predstavljali najmanje autentični reprezentanti, na svim "kongresima", „skupštinama“ i kadrovskim listama kosovska struja je gubila zbog nejedinstva. Gotovo da nisu imali svojih predstavnika u vladama u svojoj državi, a na Kosmetu su ključne pozicije držali dovedeni ljudi koji dođu završe posao za sebe i još po nekog i prođu tj. odu. Umesto mira i osećaja da su „svoji na svome“, upućivani su na „carstvo nebesko“ i vraćani u srednjovekovlje. Umesto izgradnje sopstvenog subjektiviteta sa autentičnim predstavnicima, Srbi sa Kosova su bili i ostali prepušteni Beogradu i

⁷ Vukašin Pavlović - "*Multikulturalnost i etnifikacija politike*" str.89 "Postoje naravno velike razlike između liberalnog nacionalizma 18. veka, revolucionarnog nacionalizma s' kraja 19. veka i početka 20. veka, emancipatorskog nacionalizma u bivšim kolonijama Trećeg sveta iz sredine 20. Veka i novog često retrogradnog kako ga Hobsbaun naziva separatnog nacionalizma koji je posebno karakterističan za period postkomunizma"

⁸ Vukašin Pavlović - "*Multikulturalnost i etnifikacija politike*" str. 90-91

⁹ Kosmet je tokom devedesetih bio područje sa najvećim procentom satelitskih antena u ovom delu sveta. Smatra se da je glavni razlog tome bojkotovanje državnih medija i okretanje alternativnim izvorima informisanja.

beogradskim izaslanicima. Politički ciljevi svim građanima Kosova su bili i ostali očuvanje krhkog mira i dobrosusedskih odnosa, međutim etnička distanca je bivala sve veća.

Albanci manjina u Srbiji - Srbi manjina na Kosovu

Albanci su u Srbiji predstavljali manjinsko pitanje. Nacionalne manjine su delegitimizirajući faktor postkomunističkih društava. Iako ne postoji opšte prihvaćena definicija nacionalne manjine ili etničke manjine (podrazumevajući rasne, verske, i jezičke manjine), najpoznatija je ona koju je dao poznati pravnik F. Kapor u svom čuvenom izveštaju Ujedinjenim nacijama, konstatujući da pod pojmom manjine treba podrazumevati "grupe brojčano manje od ostalog preovlađujućeg stanovništva neke države, čiji članovi, podanici te države, imaju etničke verske ili jezičke karakteristike različite od ostalog stanovništva i implicitno pokazuju osećanje solidarnosti u čuvanju svoje kulture, svojih tradicija, svoje religije i svog jezika"¹⁰. Kod nas je najčešće prihvatljivo mišljenje da je to "deo naroda koji ima svoju matičnu državu ali živi na teritoriji druge države". Sledeći ovu logiku Srbima je matična država Srbija a Albancima Albanija. Otuda su Albanci u Srbiji manjina a ne Srbi na Kosmetu koji izvučeno iz konteksta celine države "žive u albanskom većinskom okruženju izloženi nesigurnosti i strahu za nacionalnu ali i individualnu egzistenciju"¹¹. Kosovski problem dakle, bio i ostao zapetljan u protivurečnosti Albanske manjine u Srbiji i Srpske manjine na Kosovu. Albanci na Kosovu neskriveno teže stvaranju vlastite države i priključivanju matičnoj državi¹². Manjinski problem se inače često javlja kao granični i teritorijalni problem. U Evropi su danas pitanja granica, teritorija i manjina najteži problemi pogotovu u Istočnoj i Centralnoj Evropi. Teritorija je važna pogotovu kada dva ili više naroda žele istu teritoriju a državne granice ne korespondiraju sa etničkim. Potencijalna prepreka za reintegraciju Albanaca u Srbiju (pre toga SRJ, SiCG) bila je i jezička barijera, odnosno, ne pripadanje slovenskom jezičkom i kulturnom krugu. Osim toga, Srbi i Albanci pripadaju dvema različitim civilizacijama pravoslavlju i islamu¹³.

¹⁰ "Međunarodni dokumenti o zaštiti nacionalnih manjina i njihov položaj u ustavnom poretku SR Jugoslavije", Međunarodna politika 1994 Beograd, prema Ranku Petkoviću str. 4

¹¹ Dušan Janjić, *Nacionalni identitet, pokret i nacionalizam Srba i Albanaca*, u: *Sukob ili dijalog*, str. 113

¹² Albanija je jedina država koja je priznala "Republiku Kosovo" (Oktobra 1991), da bi u poslednje vreme sudeći po izjavama njenog predsednika Sali Beriše (NIN 2. Februar 1996) insistirala da Albanci na Kosmetu treba da prihvate autonomiju unutar Srbije. Da li je u pitanju nedoslednost ili taktički stav pokazaće vreme.

¹³ Albanci su jedan od retkin politeističkih naroda. Od ukupne albanske populacije u Albaniji, Makedoniji i Jugoslaviji procenjuje se da 70% pripada islamu, 20% pravoslavlju (prema Grčkoj) i 10% katoličanstvu. S'obzirom da je Enver Hodža svojevremeno 1967 ukinuo religiju proglašivši Albaniju prvom ateističkom zemljom, ona posle izvesne demokratizacije postaje prijemčivo polje i prazan prostor za nastu religije. Sudeći po poseti Pape Albaniji (Aprila 1993 g. prvi put u istoriji katoličke crkve) izgleda je to najbolje osetila katolička crkva pa je i u Albaniju i na Kosovo i Metohiju poslala određeni broj svojih biskupa ("Politika"4, Jul 1995). Otuda ne čudi što je "Sveti Eudidio" posredovao u razgovorima Milošević - Rugova.

(Ne)mogućnosti paralelnog poretka civilnog društva

Srbi i Albanci na Kosovu skoro dve decenije žive na distanci, jedni pored drugih i osim trgovine nešto personalnih usluga, gotovo bez prožimanja, u stanju skoro prekinute komunikacije. Da je suživot nužan i moguć najbolje potvrđuje trgovina, a tržište je inače mehanizam koji eliminiše nacionalne naboje. Novac ne poznaje i ne priznaje naciju. Najbolji način za premošćavanje dualizma i paralelizma življenja je paralelni poredak civilnog (građanskog) društva i multikulturalizam. Osnovna pretpostavka civilnog društva je mir (*status militaris* je suprotan *status civili*). Kosovski mir je već duže vreme rovit i nedovoljan. Deficit civiliteta oličavaju strah, nesigurnost i neizvesnost. Bez individualne i kolektivne autonomije i vladavine prava, nema ni slobodnog preduzetništva koje je takođe bitna karakteristika civilnog društva. Tradicionalna liberalna politička filozofija prvenstveno govori o pravima pojedinca u odnosu na državu. Čak i volja većine izražena u demokratskim procedurama ne sme da ugrozi prava pojedinca i manjine uopšte. Demokratija je "krhka" tvorevina kako je govorio Monteskeje i zahteva suptilne, iznijansirane i filigranske poteze i postupke. Pitanje većine i manjine u etničkom i političkom smislu i potencijali majorizacije su prisutni u svim opcijama. Menjanje odnosa snaga u, inače promenljivom obrascu većine i manjine, i istorijsko nasleđe te dimenzije liči na spiralu odnosa „između mržnje i osvete“. To znači odnosi dominacije jednih nad drugima nikada nisu zamenjeni koegzistencijom i poštovanjem ljudskih prava. Inadžijskim politikama nedostajao je iskren dijalog bez predubedenja, ostrašćenosti i isključivosti.

Internacionalizacija pitanja Kosova

Zapadne zemlje kontinuirano iskazuju veliko interesovanje za ovo područje iz više razloga. Najpre zbog svojih geopolitičkih interesa na Balkanu, zbog velikog broja izbeglica iz bivše Jugoslavije i sa Kosmeta u tim zemljama, zbog delovanja "albanskog lobija", zbog predizbornih kampanja u svojim zemljama i kao sredstvo pritiska na srpski režim. Naravno i na kraju, iako ne i po značaju, je poštovanje međunarodnih standarda i ljudska prava iako se ponekad čini da je to više sredstvo nego cilj¹⁴. Na Kosovu se iznova sukobljavaju oprečni međunarodni principi: sa jedne strane, teritorijalni integritet i suverenitet; i sa druge strane, pravo na samoopredeljenje. Nakon raspada Sovjetskog saveza i Rusije, u 1991. godini Evroska unija (tada EZ) je izgradila niz „Smernica“ o priznavanju novih država. Deklaracija o

¹⁴ Paula Dobrinski: "Insistiranje na ljudskim pravima postalo je glavni činilac američke spoljne politike "ne toliko i unutrašnje", Pregled" Br. 252 1991/92 str. 69 (Ambasada SAD u Jugoslaviji). Paula Dobrinski (bila je zamenik pomoćnika državnog sekretara za ljudska prava i humanitarne poslove za vreme Reganove i Bušove administracije).

Jugoslaviji odnosila se samo na republike (Kosovo je pokrajima u okviru Srbije), pri čemu se insistiralo na „poštovanju nepovredivosti granica, koje mogu biti izmenjene samo mirnim putem i uz uzajamnu saglasnost“¹⁵.

Ostaje da se sačeka konačan stav Zapada da li će se opredeliti za “etnički princip” i dozvoliti eventualnu secesiju. Time bi, prvo, imajući u vidu da je Kosovo deo Srbije, bio narušen princip priznavanja novih država u okviru neizmenjenih republičkih granica i drugo - takav jedan čin bi mogao izazvati lančanu reakciju separatističkih zahteva manjinskih zajednica koje žive na kompaktnoj teritoriji u višenacionalnim državama Zapada ali i širom sveta¹⁶. Do sada su se mogle čuti duhovite dosetke. Prvo su Srbi isticali “Kosmet je duša srpskog naroda”. Albanci su odgovorili “ ta duša o kojoj toliko pričate u tuđem je telu”. Albanci danas najčešće stanje na Kosmetu slikovito i kratko opisuju onom narodnom: “ Čiji su konji toga je i livada”. Možda je pravi srpski odgovor na to “Veži konja gde ti gazda kaže”. Jedno je danas sigurno jasno - u svetu se zna ko je “gazda”. Iskustvo sa prostora prethodne Jugoslavije govori da je bolje postići kompromis na početku bez žrtava i gubitaka nego na kraju pod pritiskom pristati na sve.

Nato intervencija 1999. i rezolucija 1244 SBUN

Epilog katastrofalne Miloševićeve politike prema Kosovu je NATO bombardovanje 1999. godine. Koncentrisanje srpskih snaga bezbednosti na Kosovu i naoružavanje Albanaca u okviru „Oslobodilačke vojske Kosova“ (UQK), kulminirali su pokušajem Miloševića da uguši pobunu Albanaca 1988.-89. „Borba protiv terorizma srpskih snaga“ je predstavljena kao „pretnja genocidom“ što je uzeto kao povod za pripremu NATO intervencije. „Humanitarna intervencija“ nazvana „Milosrdni anđeo“ predstavljala je „autoritarni lik globalizacije“ (Miroslav Pečujlić). Bombardovanje Jugoslavije od strane NATO Alijanse izvršeno je u periodu od 24. marta do 9. juna 1999. godine, i trajalo je 11 sedmica ili 77 efektivnih dana. Vojno-tehnički sporazum između Međunarodnih snaga bezbednosti (KFOR) i Vlade Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srbije - Kumanovski sporazum (9. juna 1999. godine u

¹⁵ Videti saopštenja za štampu Evropske političke saradnje: “Declaration on the Recognition of New States in Eastern Europe and in Soviet Union”, P. 128/91, 16 decembar 1991. I “Declaration on Yugoslavia”, P. 129/91, 16. decembar 1991. Prema Judy Batt, (2005), *Sveske iz Šajoa, br. 81. Avgust 2005. Pitanje Srbije*, Institut za studije bezbednosti Evropska unija, Pariz, Beogradski fond za političku izuzetnost, 2005.

¹⁶ Po nekim shvatanjima Albanci su po Ustavu Republike Srbije iz 1990. imali status skoro kao Nemci (Austrijanci) u Južnom Tirolu, odnosno da je moguć takav model široke autonomije u okviru Jugoslavije. Radi se Italijansko - Austrijskom sporazumu o pokrajini Alto-Adige. Model Južnog Tirola podrazumeva opsežnu lokalnu samoupravu, punu jezičku ravnopravnost unutar provincije (iako je Italijanski i dalje “službeni” jezik), obrazovnu i kulturnu autonomiju i proporcionalnost u zapošljavanju u javnom sektoru. Ključni elemenat u iznalaženju rešenja za Južni Tirolo bila je spremnost austrijske države da podstakne i podrži kompromis između lokalnog “nemačko-govornog” življa i italijanske države. Ovo gledište zastupao je Predrag Simić, “Međunarodna politika” broj 1048, (1.9.1996.) i „Naša Borba”, 06.09.1996.

Kumanovu), označio je prestanak ratnih dejstava. Situacija na Kosovu profilisana je i sledećim dokumentima. Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je 10. juna 1999. godine, usvojio rezoluciju br. 1244, kojom se Kosovo stavlja pod upravu međunarodne administracije (UNMIK i KFOR). Po ovoj Rezoluciji Kosovo je autonomija u okviru SR Jugoslavije. Od strane Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK – United Nation Interim Administration Mission in Kosovo), doneta je uredba br. 2001/XX, od 20 maja 2001. godine, potpisana od strane Specijalnog predstavnika Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija (Hansa Haekkerupa), kao "*Ustavni okvir za privremenu samoupravu*". Nakon Rezolucije Saveta bezbednosti UN 1244¹⁷ i Vojno-tehničkog sporazuma o Kosovu (iz Kumanova)¹⁸, KFOR i UNMIK vrše upravu nad Kosovom. U Beogradu je 5. novembra 2001. godine, potpisan "*Zajednički dokument UNMIK-a i Savezne Republike Jugoslavije*" (Čović – Hakerup).

Neuspeh misije UN

Dokumnta koja su označila kraj bombardovanja, ili kojima je regulisan ishod NATO intervencije, sa jedne strane su potvrdila suverenitet Srbije nad Kosovom, ali istovremeno su značili i kraj neprikosnovenog upravljanja Beograda ovom pokrajinom. Privremena misija UN (UNMIK), predstavljala je ustvari formu protektorata. I pored velikog broja pripadnika Kosovskih snaga (KFORA), Srbi i drugi nealbanci na Kosovu su bili izloženi čestim napadima i pritiscima, što je kulminiralo masovnim nasiljem Albanaca na Kosovu 17. i 18. marta 2004. godine¹⁹. Ovi događaji su pokazali: neuspeh misije UN, nespremnost Albanaca da poštuju ljudska prava, a možda i da imaju svoju nezavisnu državu, a ideja multietničkog društva na Kosovu, kao da je zauvek sahranjena. Lideri Kosovskih Albanaca nisu izričito ni osudili nasilje nad Srbima.

Na Kosovu se u periodu 1999.-2007. promenilo nekoliko šefova UNMIK-a²⁰. Neuspeh misije UN se ogleda i u pogledu bezbednosti i po pitanju povratka raseljenih lica. Od ulaska međunarodnih snaga na Kosovo, ubijeno je 1.192 Srba i 593 pripadnika drugih nacionalnih zajednica. Proterano je više od 260.000 Srba i drugih nealbanaca koji su najvećim delom utočište našli u Srbiji, i znatno manje u Crnoj Gori, Makedoniji, Bosni i Hercegovini i

¹⁷ Rezolucija Saaveta bezbednosti 1244 iz 1999. godine, na srpskom jeziku u *Dokumenti o Kosovu i Metohiji*, Liber press, Beograd, 2002. str. 7-14

¹⁸ Vojno-tehnički sporazum o Kosovu ("Kumanovski sporazum" u *Dokumenti o Kosovu i Metohiji*, Liber press, Beograd, 2002. str. 15-23

¹⁹ U ovom nasilju učestvovalo je 50.000 ljudi u 33 nasilna incidenta širom pokrajije, u kojima je život izgubilo 19 lica (jedanaest Albanaca i 8 Srba, dok su 954 osobe povređene), za manje od 48 sati 4.100 pripadnika manjinskih zajednica su postali raseljena lica, što je više od broja povratnika na Kosovo do tog momenta.

²⁰ Bernard Kušner, francuz (1999 –2000) aktuelni ministar inostranih poslova Francuske; Hans Hakerup, danac (2000); Mihail Štajner, nemac (2000-2003); Hari Holkeri, finac (2003-2004); Soren Jesen Petersen, koji je simbolično izneo stav kolega izjavom "Doći ću na Kosovo kada vaš san postane stvarnost", Joakim Riker, aktuelni.

drugim državama izvan prostora bivše Jugoslavije²¹. Na Kosovu je oko 20.000 interno raseljenih lica. Prema podacima UNMIK-a i UNHCR-a do sada se na Kosovo vratilo oko 15.500 ljudi što je manje od 6% raseljenih, a od toga 5.782 Srba (ili u 42 mesta). Prema podacima srpske strane vratilo se 2.100 lica sa konkretnim imenima i prezimenima.

Procenjuje se da je na Kosovu ostalo oko 140.000 Srba i drugih Albanaca. Međunarodna zajednica još uvek nije utvrdila tačan broj Albanaca, iako je u nekoliko navrata najavljuvan popis stanovništva. Procene idu od 1,5 do 2 miliona. Procenjuje se da se na Kosovu nalazi 15-17.000 pripadnika Kfora, 2.000 UNMIK policajaca i 8.000 pripadnika Kosovske policijske službe, koji poručuju da su u stanju da održe red i garantuju bezbednost svim građanima.

Izbori za privremene institucije na Kosovu²²

Na osnovu Rezolucije 1244 SBUN, generalni sekretar UN je imenovao specijalnog predstavnika generalnog sekretara. Prvi specijalni predstavnik bio je Bernard Kušner, čijom je uredbom broj 2000/1, objavljenom 14 januara 2000. godine, uspostavljena Zajednička privremena administrativna struktura Kosova, sa prevashodno konsultativnom ulogom, koju su činili Privremeno veće Kosova, koje je predstavljalo faktičku privremenu skupštinu Kosova i Privremeno administrativno veće, koje je predstavljalo faktičku privremenu vladu Kosova. Misija UN je od svog dolaska imala problema da prilikom formiranja Zajedničke privremene administrativne strukture Kosova, uključi predstavnike srpske zajednice i nelegalne albanske institucije koje su uspostavljene posle 1999. godine. Sa Albancima je dogovor postignut krajem 1999. godine, a srpski predstavnici su se priključili privremenom veću Kosova aprila 2000. imenovanjem tri člana Srpskog nacionalnog veća Kosova i Metohije (SNVKiM, osnovanog februara 1998. godine) i to: Radu Trajković, do 1998. član SRS, nakon toga DHSS), Randel Nojkić (SPO) i Dragan Velić (SPS, SNV, DHSS), dok je kao predstavnik eparhije raško-prizrenske u radu ovog tela učestvovao otac Sava Janjić. Na mesto rezervisano za predstavnike srpske zajednice u Privremenom administrativnom veću imenovana je Rada Trajković. Predstavnici srpske zajednice dobili su na upravljanje dva administrativna odseka i to Odsek za poljoprivredu i zaštitu životne okoline i Odsek za rad i

²¹ Podaci o iseljenim i interno raseljenim licima se mogu naći na adresi: <http://www.srbija.sr.gov.yu/kosovo-metohija/?id=20031>

²² Podaci o rezultatima izbora su korišćeni iz sledećih izvora: Skupština Kosova, <http://www.assembly-kosova.org/?krye=arkiv&legid=1&lang=sr>; Misija OEBS-a na Kosovu, <http://www.osce.org/kosovo/13208.html>; Centralna izborna komisija Kosova, <http://www.cec-ko.org/al/informacione/materiale/rezultatet/rezultatetfinaleperkuvendtekosoves.pdf>

zapošljavanje dok je u ostalih dvanaest odeljenja imenovan po jedan predstavnik srpske zajednice.

Ne računajući jedan kraći period kada su aktivnosti SNV KiM u ZAPSK bile zamrznute zbog neslaganja sa načinom raspisivanja prvih opštinskih izbora za 28. oktobar 2000. godine, predstavnici SNV su ostali u PVK i PAV, do prvih izbora održanih 17. novembra 2001. godine, odnosno sve do prerastanja ovih organa u privremenu skupštinu i privremenu vladu Kosova. U skladu sa uredbom 1999/1 o ovlašćenjima UNMIK-a, specijalni predstavnik generalnog sekretara UN, Hans Hakerup, 15. maja 2001. godine, proglašava Ustavni okvir za privremenu samoupravu, koja predstavlja pravni okvir za uspostavljanje privremenih kosovskih institucija.

Vodeću ulogu u organizaciji izbora na Kosovu imao je OEBS. Na Kosovu se za izbore za skupštinu Kosova, koja se bira na tri godine, primenjuje proporcionalni izborni sistem (Dontova formula) sa zatvorenim listama, a Kosovo je jedna izborna jedinica. Skupština Kosova broji 120 članova, od čega je 20 mesta rezervisano za nealbanske zajednice na Kosovu, a u okviru tog broja, deset mesta je rezervisano za Srbe, a deset mesta za ostale zajednice i to: Rome, Aškalije i Egipćane četiti mesta; zajednici Bošnjaka tri mesta; zajednici Turaka dva mesta i zajednici Goranaca jedno mesto. Predsednik Kosova se bira dvbotrećinskom većinom u Skupštini Kosova. U Vladi Kosova najmanje dva ministarska mesta su rezervisana za Srbe i nealbance Kosova.

Prvi neposredni izbori na Kosovu održani su 28. oktobra 2000. godine za skupštine 30 opština, bez učešća Srba. Na ovim izborima je izašlo 721.260, od 913.179 registrovanih birača.

Prvi izbori za Skupštinu Kosova održani su 17. novembra 2001. godine. Državni organi SRJ I Srbije su na početku smatrali da ovi izbori nemaju smisla bez ispunjavanja dva uslova i to: bezbednosti za one koji žive na Kosovu i povratka raseljenih lica. Ovaranjem mogućnosti za registraciju birača i van Kosova, državni organi su apelovali na raseljene da se registruju: "važno je znati koliko nas ima". U ovom pozivu su svojim apelima učestvovali patrijarh SPC, Pavle, predsednik SRJ, Vojislav Koštunica, predsednik Vlade Srbije, Zoran Đinđić i predsednika Koordinacionog centra za KiM, Nebojša Čović. Tom prilikom je registrovano 178.296 Srba sa pravom glasa (98.830 u Srbiji I 6.329 u Crnoj Gori), a procenjuje se da 20 do 25% nije učestvovalo u registraciji. Na ovim izborima je učestvovala koalicija povratak, sastavljena, uglavnom, od partija članica DOS-a, uz Srpski pokret obnove, Narodni pokret za Kosovo i Metohiju i nestranačke ličnosti. Protiv ovih izbora su bili predsednika Srpskog pokreta otpora (SPOT), Momčilo Trajković i potpredsednika DSS-a

Marko Jakšić. Nakon ovih izbora, Vlada SRJ je 22. novembra smenila Momčila Trajkovića sa mesta predsednika Saveznog komiteta za KiM, a istog dana je Vlada Srbije smenila Marka Jakšića, potpredsednika DSS, sa funkcije člana Koordinacionog centra²³.

Na ovim izborima pravo glasa imalo 1.249.987 birača, od čega 1.102.536 sa stalnim boravkom na Kosovu, a 105.159 interno raseljenih lica. Na izborima je glasalo 803.796 birača, odnosno 64,30% ukupno upisanih birača. Koalicija Povratak je osvojila 89.388 glasova, odnosno 11,34% izašlih na izbore ili 22 mandata. Deset mandata je rezervisano za Srbe a dvanaest mandata u skladu sa brojem glasova. U odnosu na ukupno biračko telo Srba za izbore na Kosovu, koje čini 178.296 lica, Koalicija Povratak je osvojila 50,20 % glasova. Oliver Ivanović i Gojko Savić (objica SDP) bili su članovi predsedništva Skupštine Kosova, a Goran Bogdanović (DS) i Milorad Todorović (DSS) bili su ministri u Vladi Kosova, i to Bogdanović Ministar za poljoprivredu a Todorović Ministar bez portfelja.

Drugi opštinski izbori na Kosovu održani 26. oktobra 2002. godine. Vlada Srbije je pozvala kosovske srbe da učestvuju na ovim izborima. Karakteristično je da je na ovim izborima uz Koaliciju Povratak, posebno izašla Demokratska stranka Srbije u trinaest opština. U tom momentu DSS je već izašao iz koalicije DOS. Na ovim izborima pravo glasa je imalo 1.320.481 birača, od toga 1.200.000 sa stalnim prebivalištem na Kosovu, a 109.000 van Kosova. Glasalo je ukupno 611.205 birača, odnosno 52,86% biračkog tela. Srpske liste su prema očekivanju osvojile najveći broj glasova u većinski srpskim opštinama: Leposavić, Zubin Potok, Zvečan, Štrpce i Novo Brdo. Srpske liste su osvojile 38.617 glasova ili 20% od blizu 190.000 Srba. DSS je osvojio najviše glasova u opštinama Zubin Potok, i Leposavić a druga po broju glaova je bila u opštini Zvečan. Ova stranka je formirala vlast samostalno u opštini Zubin Potok, DSS i SNV severnog Kosova su zajedno formirali vlast u Zvečanu i Leposaviću. U Štrpcu su vlast formirali Srpski demokratski pokret, DSS, Koalicija Povratak, SPO i Pokret za Kosovo i Metohiju. U Opštini Novo Brdo vlast su formirali Kolaicija Povratak, da živimo zajedno i DSS.

Drugi izbori za Skupštinu Kosova održani su 23. oktobra 2004. godine. Njima je prethodilo nasilje Albanaca nad Srbima od 17. do 21. marta 2004. godine, samo dva meseca pre raspisivanja izbora. Skupština Srbije je u aprilu 2004. usvojila Plan za Kosovo i Metohiju, u kojem se, između ostalog navodi da bez institucionalnih garancija i uspostavljanja bezbednosti za sve stanovnike na Kosovu, Srbi ne treba da učestvuju na izborima ni u privremenim institucijama Kosova. Vlada Srbije je pozvala Srbe da bojkotuju izbore, ali će

²³ Glas-javnosti, od 23.11.2003.

omogućiti izbore na teritoriji Srbije. Srpska pravoslavna crkva i partijsrh Pavle su takođe bili protiv izbora. Predsednik Srbije Boris Tadić je pozvaosrbe da izađu na izbore na Kosovu, „vodeći računa o državnom interesu, i pre svega o opstanku našeg naroda na Kosovu i Metohiji“²⁴. Predsednik Koordinacionog centra, Nebojša Čović se izjasnio protiv izlaska na ovim izborima, ali je potpredsednik njegove partije Oliver Ivanović predvodio Srpsku listu, sastavljenu od DS-a, SPO-a i nezavisnih kandidata. Za učešće na ovim izborima prijavila se i Građanska inicijativa Srbij, čiji je nosilac Slaviša Petković.

Na ovim izborima pravo glasa je imalo 1.412.680 birača, od toga 1.297.975 birača sa stalnim boravkom na Kosovu, a 108.746 interno raseljenih van Kosova. Na izborima je glasalo 699.519 grašana, odnosno 49,52% ukupnog broja birača. Usled značajne kampanje bojkota, na izbore je izašlo ukupno 1.783 Srba, od čega 428 raeljenih lica i 1.114 Srba na Kosvu i 241 putem pošte, što predstavlja 0,9% Srba upisanih u biračke spiskove. Građanska inicijativa srbija dovila je 369 glasova. Srpskoj listi pripalo je osam mandata a Građanskoj inicijativi Srbija dva mandata. Nosilac liste Građanske inicijative Srbija Slaviša Petković, prihvatio je mesto ministra za povratak u privremenoj Vladi Kosova.

Izbori za Skuštinu Kosova i lokalne samouprave održani 17. novembra 2007. godine. Novina u ovim izborima je uvođenje otvorenih izbornih lista, odnosno, mogućnost da birači glasaju za stranku i da istovremeno izraze svoje preference zaokruživanjem rednog broja kandidata sa liste kome daju prednost. Takođe, novina je i neposredan izbor predsednika opština. Vlada Srbije i Predsednik Srbije bili su jedinstveni u stavu da Srbi ne treba da učestvuju na ovim izborima. Ipak, na ovim izborima su učestvovala Srpska narodna stranka (Mihajilo Šćepanović), koja je osvojila jedan mandat, Srpska Kosovsko-Metohijska stranka (Dragiša Mirić), koja je osvonjila jedan mandat, Savez nezavisnih socijaldemokrata Kosova i Metohije (Dragan Dimić), osvojila jedan mandat, Nova demokratija (Branislav Grbić) osvojila jedan mandat, Samostalna liberalna stranka (Slobodan Petrović), osvojila tri mandata, Srpska demokratska stranka Kosova i Metohije (Slaviša Petković) osvopjila tri mandata. Ukupan odziv na ovim izborima je bio 628.630 birača, odnosno 42.80% upisanih. Od toga je 622.397 glasalo na Kosovu. Obzirom da su Srbi bojkotovali izbore, šef UNMIK-a Joakim Riker je na osnovu ovlasćenja koje ima, ali i presedana koji je učinjen 2000. godine, doneo odluku da se za šest meseci produži mandat predsednicima i odbornicima u opštinama Zubin Potok, Leposavić, Zvečan i Štrpce, u kojima su Srbi većinsko stanovništvo²⁵.

²⁴ Glas-javnosti, od 08.10.2004.

²⁵ Tanjug | 08.12.2007.

Dosadašnji izbori na Kosovu su pokazali da ni Vlasti u Beogradu, ni Srbi na Kosovu nisu imali jedinstvenu, niti uvek sinhroizovanu strategiju. Ponekad se išlo sa dve strategije, jedni izlaze na izbore, drugi bojkotuju, nekad u dve kolone (Koalicija Povratak i DSS). Jednom su vlasti u Beogradu jedinstveno podržale izlazak na izbore, drugi put predsednik jeste a premijer nije i treći put je bio jedinstven stav da na izborima ne treba učestvovati. Lokalni Srbi su bili i ostali razapeti između sopstvene odluke, apela i(li)pritisaka iz Beograda i manipulacije od strane međunarodne zajednice. Pokušaji da se učestvuje u institucijama privremene samuprave na Kosovu, nisu dali očekivane rezultate. Priština je uvek imala pojedince iz srpske zajednice koji su učestvovali na izborima i u vlasti, ali sa više koristi za sebe a manje za svoju zajednicu, kao što je primer Slaviše Petkovića.

Pregovori sa Ahtisarijem

Martovski događaji iz 2004. godine, nakon kojih je tadašnji generalni sekretar UN Kofi Anan imenovao norveškog ambasadora u NATO-u, Kai Aidea (13. juna 2005.) da oceni situaciju na Kosovu. Usledio izveštaj Kai Aidea (novembar 2005.) koji je ukazao na loše stanje na Kosovu. U svom izbalansiranim izveštaju, Kai Aidea, između ostalog, je pisalo: „.. Međunarodna zajednica mora da bude spremna da pomogne u uspostavljanju aranžmana za jednu širu decentralizaciju. Trebaju se povući pouke iz sličnih, mada ne identičnih procesa u bivšoj jugoslovenskoj republici Makedoniji i južnoj Srbiji. U oba slučaja, međunarodna zajednica je sa značajnim naporima doprinela da populaciji lokalnih Albanaca da traženi prostor za disanje kako bi zaštitili svoje interese i održali identitet u multietničkom okruženju. Međunarodna zajednica bi trebalo da se pripremi da sa istom rešenošću postupa, kako bi zaštitila interese kosovskih Srba i ostalih manjinskih zajednica“²⁶. Nakon podnošnja izveštaja Kaie Aidea, (24. oktobra 2005.) odobrava se početak pregovora a 11. novembra se imenuje Marti Ahtisari, bivši predsednik Finske (koji je imao aktivnu ulogu u zaključivanju Kumanovskog sporazuma i donošenju rezolucije 1244 SB UN) za izaslanika UN u pregovorima. U Martu 2006. nakon nekoliko rundi pregovora u Beču, Ahtisari je izašao sa planom čija je glavna karakteristika ideja „nadgledane nezavisnosti Kosova“ uz elemente zaštite prava srpske zajednice u takvom kontekstu. Beograd je odbacio ovaj plan. I što je još važnije, uz pomoć Rusije, „Ahtisarijev plan“ je doživeo neuspeh u nekoliko pokušaja da se usvoji na sednici Saveta bezbednosti UN.

Nakon političkih promena u Srbiji 2000. ni kosovski Albanci, ni međunarodna zajednica nisu smekšali po pitanju Kosova. Naprotiv. Postavljaju se bar tri logična pitanja: 1.

²⁶ *Decentralizacija na Kosovu i Metohiji, Iskustva iz regiona*, Uredila Tatjana Lazarević, NVO “Jelena Anžujaska, str. 11

Ako je Milošević i kršenje ljudskih prava bilo problem i povod za NATO- intervenciju, šta se dešava kada više njega nema, najpre politički, a zatim ni biološki; 2. Da li je politika Srbije posle 2000. nastavak prethodne, ili verovatnije, politika međunarodne zajednice prema Kosovu je kontinuitet od pre bombardovanja nezavisno što su u Srbiji od 2000. na vlsti demokratske i prozapadne snage; 3. Posle 1999. na Kosovu se, pre svega, krše ljudska prava Srba i drugin nealbanaca, a glas boraca za ljudska prava širom sveta kao da je utihnuo. Pa čak i onih, do 1999. inače jako glasnih, boraca za ljudska prava u Beogradu.

Uvidevši da Kosovo, polako ali sigurno klizi ka nezavisnosti, najpre je premijer Srbije Zoran Đinđić pokrenuo inicijativu da se ovo pitanje što pre reši. O tode detaljnije u nastavku. Obzirom na tadašnji konflikt unutar pobedničke koalicije DOS, taj predlog nije podržan od strane DSS-a. U proleće 2005., nakon principa Kontakt grupe, predsednik i premijer Srbije, Tadić i Koštunica započeli su sa svojim timovima izradu platforme za predstojeće pregovore o statusu Kosova. Rezultat je dugo obrazlagan formulacijom „više od autonomije, manje od nezavisnosti“. Ova platforma je od početka isključivala bilo kakvu nezavisnost, ali ne i Kontakt grupa i kosovski Albanci. Prema interpretaciji Džudi Bat:“ Beograd želi da vidi „autonomiju za manjine u okviru autonomnog Kosova“, tj. stepen autonomije za kosovske manjine ekvivalentan onom koji Beograd nudi Kosovu u okviru Srbije/SCG. Kvalitet ovog predloga ima vrlinu elegantne simetrije i zvuči „fer“, ali takođe implicira i to da će, ako Kosovo ne prihvati autonomiju, Beograd tražiti **otcepljenje** delova Kosova u kojima živi srpska manjina“²⁷. Akcenat „Plana za političko rešenje situacije na Kosovu i Metohiji“ koji je predstavila Vlada Srbije 2004. zasnovan je na decentralizaciji, prema kojoj bi Severna Mitrovica i susedne većinski srpske opštine, kao i ostale većinski srpske sredine sa starim i novim opštinama dobile značajnu samoupravu sa lokalnom policijom, pravosuđem, obrazovanjem i zdravstvom. U oblasti zdravstva i obrazovanja Srbi su gotovo sve vreme zadržali upravljanje, za koje se spolja često koristi izraz „paralelne strukture“. Prema Džudi Bat, „u onoj meri u kojoj ove strukture rade van pravnog okvira uspostavljenog protektoratom, primaju finansijsku i političku podršku iz Beograda i odbijaju da se uključe u rad kosovskih institucija, utoliko ih kosovski Albanci, UNMIK i veliki deo međunarodne zajednice smatraju loše prikrivenim planom Beograda za eventualnu podelu pokrajine“²⁸.

Pregovarački proces sa „trojkom“

Nakon sednice SB UN Kontakt grupa imenuje pregovaračku „trojku“ u sastavu Wolfgang Išinger, predstavnik EU (Nemac), Frenk Vizner, predstavnik SAD i Aleksandar

²⁷ Džudi Bat, *Pitanje Srbije*, str. 43.

²⁸ Isto, str. 43.

Bocan-Harčenco, predstavnik Rusije. Nakon nekoliko rundi pregovora u Beču i Briselu, zadatak „trojke“ je da do 10. decembra podnese izveštaj Generalnom sekretaru UN, Ban Ki Munu. Pregovori vođeni od strane „trojke“ su imali deset sesija sastanaka i šest u kojima su bili direktni razgovori pregovaračkih strana. U ovim pregovorima kosovski Albanci imali samo jednu opciju – nezavisnost Kosova. Ova pozicija je ohrabivana čestim izjavama visokih predstavnika Američke administracije – „Kosovo mora da bude nezavisno“ (Rozmari di Karlo i drugi). Srpska strana je bila „kreativnija“ izašivši sa predlozima, najpre model Hongkong-a (i Kine), a zatim i model Olandskih ostrva (i Finske). Pregovaračka trojka je izašla sa 14 tačaka za diskusiju²⁹, Išinger je pominjao sporazum dve Nemačke iz 1972.

Nakon godinu i po dana pregovora predvođenih Ahtisarijem i četiri meseca sa „pregovaračkom trojkom“ Kontakt grupe, evoluiralo se od „standardi pa status“, „standardi i status“, „razgovor o standardima“ do „razgovora o poststatusnim pitanjima“. Naš pregovarački tim je nudio od koncepta decentralizacije, „više od autonomije manje od nezavisnosti“, preko modela Hongkonga i Olandskih ostrva, odnosno „suštinska autonomija“ sa elementima suverenosti osim članstva u UN-u, OEBS-u i Savetu Evrope. Albanci su nevoljno pristali na pregovore, prihvatili prisustvo i nadgledanje međunarodne zajednice i ponudili dogovor o saradnji sa Beogradom. Sve ostalo sa njihove strane staje u jednu reč - nezavisnost. Kako god se zvala - nadgledana, kontrolisana, nadzirana, ona je, pre svega, **obećana nezavisnost.**

Podela Kosova kao moguće i održivo rešenje

²⁹ Predlog 14 tačaka za diskusiju od strane pregovaračke „trojke“: 1. Beograd i Priština će se fokusirati na razvoj specijalnih međusobnih odnosa koji su zasnovani na njihovim istorijskim, kulturnim i ljudskim razmerama; 2. Beograd i Priština će buduće probleme rešavati u miroljubivom maniru i neće se uključivati u akcije ili sklonosti koje bi se okarakterisale kao pretnja drugoj strani; 3. Kosovo će u potpunosti biti uključeno u regionalne strukture, posebno one koje se odnose na ekonomsku saradnju; 4. Neće biti povratka na stanje pre 1999. godine; 5. Beograd neće vladati Kosovom; 6. Beograd neće ponovo uspostaviti fizičko prisustvo na KiM.; 7. Beograd i Priština su opredeljeni da rade na progresu koji vodi pridruživanju i eventualnom članstvu u Evropskoj uniji, kao i progresivnom uključivanju u evroatlantske strukture; 8. Priština će primeniti široke mere kako bi poboljšala položaj kosovskih Srba i drugih nealbanskih zajednica, posebno kroz decentralizaciju lokalne vlasti, ustavne garancije i zaštitu kulturnog i religijskog nasleđa; 9. Beograd i Priština će saradivati u oblastima koje su od ključnog značaja, uključujući: a) sudbinu nestalih osoba i povratak raseljenih lica, b) zaštitu manjina, c) zaštitu kulturnog nasleđa, d) njihovu evropsku perspektivu i regionalnu inicijativu, e) ekonomska pitanja, uključujući fiskalnu politiku i energiju, tržište i harmonizaciju sa standardima EU-a i razvoj zajedničkih ekonomskih organa i razvoj strategije u skladu sa regionalnim ekonomskim inicijativama, f) slobodno kretanje ljudi, dobara, kapitala i usluga, g) sektor bankarstva, h) infrastruktura, transport i komunikacije, i) zaštita životne sredine, j) javno zdravlje i socijalni napredak, k) borba protiv kriminala, posebno u oblastima terorizma, trgovine oružjem, drogama i ljudima, kao i u oblasti organizovanog kriminala, l) saradnja između opština i uprava jedne i druge strane i m) obrazovanje; 10. Beograd i Priština će uspostaviti zajednička tela koja će osigurati saradnju; 11. Beograd se neće mešati u odnose Prištine sa međunarodnim finansijskim organizacijama; 12. Priština će potpuno samostalno upravljati svojim finansijama (porezi, budžetski prihodi itd.); 13. Proces stabilizacije i pridruživanja EU-u Kosovo će nastaviti bez ikakvog ometanja Beograda, 14. Međunarodna zajednica će zadržati civilno i vojno prisustvo na Kosovu i nakon što status bude određen.

Prethodni osvrt na nekoliko bitnih momenata vezanih za genezu (raz)rešenja kosovske krize ukazuje na potrebu razboritosti, realizma i pragmatizma da se u kontekstu postojećih međunarodnih okolnosti, kompleksnost kosovskog problema objektivnije sagleda i uz oslanjanje na međunarodno afirmisane i demokratske principe ponudi alternativno rešenje.

Prve ideje o podeli Kosova

Dakle srpska nacionalna i državna građevina je nestabilna bez demokratskog (a to ujedno znači trajnog) razrešenja kosovskog čvora. Posle izjave Predsednika SANU akademika Aleksandra Despića 1996.godine (a pre toga akademika Dobrice Ćosića) o podeli Kosmeta u javnosti Srbije ova ideja je na ovaj ili onaj način kontinuirano prisutna. Kao i svako drugo rešenje, i ovo ima svoje dobre i loše strane. Problem za obe pregovaračke strane je da se ova ideja prihvati a pogotovu način i oblik njene realizacije, odnosno način podele.

Đinđićeva inicijativa

Imajući u vidu neuspešnost misije³⁰ UNMIK-a i KFOR, premijer Srbije Zoran Đinđić je decembra 2002. pokrenuo inicijativu da se počne sa raspravom o statusu Kosova³¹. Srbija je neomeđena država. Ona mora da precizira i zaokruži svoje granice i suverenitet, što nije tako jednostavno s obzirom na prisustvo međunarodne administracije na Kosovu. Srbija prema Kosovu ima velike obaveze, a nema gotovo nikakva prava. Ova Đinđićeva inicijativa nije bila adekvatno praćena od strane, tada već opozicione, DSS, i drugih stranaka. Ispostavilo se da je izgubljeno mnogo vremena i energije u nesporazumima unutar novih vlasti, a pre svega između DS-a i DSS-a, onosno njihovih predsednika. Dokument *Strategija za Kosovo i Metohiju* Zorana Đinđića, je između ostalog, iako internog karaktera i nerazrađen, sadržao; „više od pokrajine, manje od republike“ (što podseća na platformu „više od autonomije, manje od nezavisnosti“ u vreme Koštunicine vlade 2005.). Konceptcija ove „Strategije“ se sastojala u konstitutivnosti srpske zajednice u poretku Kosova i Metohije „koja bi se ogledala u priznavanju srpskog entiteta kao političkog činioca, koji ima svoje institucije preko kojih ostvaruje svoje interese“. Srpski i albanski entiteti bi ostvarivali svoje interese preko svojih

³⁰ Više od 900 ubijenih lica, neizvesna sudbina 1.300 kidnapovanih i nestalih lica, za dve-tri godine od 250.000 raseljenog nealbanskog stanovništva vratilo se svega njih 250, nema elementarne slobode kretanja, česta isključenja struje naseljima pretežno naseljenim srbima. Prema izveštaju. „Report of the Secretary –General on the United Nations Interim Mission in Kosovo“, UNSC S/2004/348, 30. april 2004. para. 2. i 3, str. 1-2.

³¹ Ovoj inicijativi je prethodilo nekoliko stvari. To su sve češći zahtevi kosovskih Albanaca za nezavisnost i klizanje ove pokrajine u tom pravcu. Skupština Kosova je izglasala maja 2002. godine rezoluciju o nezavisnosti koju je Štajner (tadašnji administrator UN-a) suspendovao. Usledila je inicijativa američkih kongresmena (albanskih lobista) Henrija Hajda (republikanca iz Ilinoisa) i Toma Lantoša (demokrate iz Kalifornije), obojica članovi Komiteta za međunarodne odnose američkog Kongresa, sa predlogom rezolucije Predstavničkog doma, kojom se traži podrška nezavisnosti Kosova čim se u Pokrajini "razvije i konsoliduje demokratska samoupravna vlast". Postoje i neki sasvim praktični razlozi.

institucija koje su međusobno kompatibilne. Takođe, predviđeno je pravo Srbije na regularne odnose sa srpskim entitetom, odnosno, neka vrsta asimetričnih veza³². Predlog je, u slučaju da bude prihvaćen od strane međunarodne zajednice i Albanaca, računao testiranje ovog modela u narednih nekoliko godina. Ipak, obzirom na realnu verovatnoću da će, pre svega Albanci biti protiv predložene koncepcije, i ako Kosovo i Metohija ide u pravcu nezavisnosti koju Srbija ne može da spreči, Tražila bi se: a) teritorijalna podela; b) efikasne međunarodne garancije za Srbe koji ostaju u albanskom delu; i c) poseban status verskih objekata.“ Po ovom predlugu bilo je još predviđeno da se intenzivno radi na konceptu lokalne samouprave na Kosovu i Metohiji. Obzirom da je taj koncept prihvaćen od strane međunarodnih organizacija, trebalo ga je iskoristiti „za stvaranje mreže srpskih lokalnih struktura“. Slučajno ili ne stvoren aje Zajednica srpskih opština. Ono što je posebno važno u ovom predlogu, to je bilo akcentiranje na pridobijanju članica Saveta bezbednosti i što više zapadnih vlada i animiranje uticajnih zapadnih medija, kao i insistiranje i u kosovskim institucijama i u međunarodnim kontaktima na dotadašnjim neuspesima misije na Kosovu. Ovaj dokument u svojim anticipirajućim dimenzijama, između ostalog se završava rečenicom, „ne smemo dozvoliti da tema Kosova i Metohije postane plen demagoga i populista“.

Nekoliko godina kasnije (2006.) u nešto izmenjenijem obliku primerenom novim okolnostima sa sličnim pozicijama se ulazi u pregovore o statusu Kosova ubrazanim od strane „međunarodne zajednice“³³. Pitanje statusa je važno rešavati, jer Kosovo klizi ka nezavisnosti. Srbija je „neomeđena država“, a sa neutvrđenim i gotovo neizvesnim granicama koje čuva (KFOR, KPS). Prema Kosovu ima velike obaveze (međunarodni Kosovski bruto inostrani dug od više od milijardu dolara predstavlja oko osam odsto ukupnog inostranog duga Srbije³⁴, kosovski dodatak za zaposlene u obrazovnim i zdravstvenim institucijama, pomoć u snabdevanju strujom, investicije), a suspendovan joj je suverenitet rezolucijom 1244

³² Zoran Đinđić, *Strategija za Kosovo i Metohiju*, u *Zoran Đinđić o Kosovu i Metohiji*, str. 12-17

³³ Bliže o tome: 1. Plan Vlade Srbije za političko rešenje sadašnje situacije na Kosovu i Metohiji, <http://www.srbija.sr.gov.yu/kosovo-metohija/?id=19840> (06.02.06), 2. Rezolucija Narodne skupštine Republike Srbije o mandatu za političke razgovore o budućem statusu Kosova i Metohije, http://www.srbija.sr.gov.yu/view_file.php?file_id=1589 (06.02.06) i 3. Deo platforme Republike Srbije i državne zajednice Srbije i Crne Gore za razgovore o budućem statusu Kosova i Metohije - pitanje decentralizacije, <http://www.srbija.sr.gov.yu/kosovo-metohija/index.php?id=43059>, (prisupljeno, 06.02.06)

³⁴ Obavezu otplate duga Kosova Vlada Srbije preuzela je prema sporazumu sa Kforom 2000. godine. Za otplatu kosovskog duga dnevno se izdvaja više od 100.000 dolara, dovoljno za isplatu 200 prosečnih plata ili oko 340 prosečnih penzija. Na mesečnom nivou to je 3,6 miliona dolara, protivrednost 10.000 prosečnih srpskih penzija. Inače, predlog Martija Ahtisarija predviđa da Kosovo preuzme određeni deo inostranog duga bivše Jugoslavije, ali samo u slučaju kada je kredit bio namenjen Kosovu. Nedavna izjava potpredsednika Vlade Božidara Đelića - da će od Svetske banke zatražiti da Srbija prekine da servisira spoljni dug Kosova - izazvala je kontradiktorne reakcije. <http://www.blic.co.yu/ekonomija.php?id=17656> (pristupljeno 29.11.2007.).

SBUN i prenošenjem nadležnosti na privremene kosovske institucije. Svako rešenje je za nekoga bolno, a ostajanje na krajnjim zahtevima nije kompromis. Građani Kosova najviše gube a političke elite najviše dobijaju. Faktičko stanje je bliže podeli. Evo nekoliko argumenata u prilog podele.

1. Podela se zasniva na faktičkom stanju po kojem Srbi (oko 60.000 i 3-4.000 Albanaca) u opštinama severnog Kosova imaju čvršće veze sa Beogradom (zdravstvo, obrazovanje, komunikacija) a labavije (ili nikakve) sa Prištinom.
2. Beogradu je veoma teško da reintegriše kosovske Albance, kao što je Prištini teško bez nasilja da integrišu Severno Kosovo.
3. Ako je suživot težak ili gotovo nemoguć, onda vredi bar organizovati život jednih pored drugih.
4. Ako je promena granica moguća spolja, zašto nije moguća i iznutra, odnosno, ako se deli Srbija, zašto se ne podeli i Kosovo?
5. Novi, potencijalni problemi koje bi uzrokovalo podela su verovatno manji od problema koje bi proizvelo jednostrano proglašenje i priznanje nezavisnosti Kosova.
6. Podela bi bila rekom Ibar, uz napomenu: Kosovo predstavlja 13-15 % teritorije Srbije a Severni deo sa eksteritorijalnošću za manastire, predstavljalo bi otprilike slični procenat.
7. To je jedno relativno čisto rešenje zasnovano na kompromisu, i u tom smislu verovatno održivije na duži rok od drugih.
8. Ako je argument: „nema univerzalnih problema, pa sa mim tim ni univerzalnih rešenja“ ili „autentični problemi zahtevaju autentična rešenja“, onda se i jedno ovakvo rešenje može primeniti podvesti pod tu formulu. I Dejtonski i Ohridski sporazum su tražili „jedinствена“ rešenja.
9. Ovakav istorijski kompromis bi mogao da se postigne ne posebnoj konferenciji, uz garancije strana koje predstavlja pregovaračka trojka (SAD, Rusija i EU), a pod pokroviteljstvom UN-a.
10. Za obe strane je realno da dobiju nešto, ako je teško da se dobije sve. Na sve ili ništa igraju (ili su do sada igrali) oni koji ne znaju šta je ništa ili koji ne misle na sve. Nakon iskustva sa neprihvatanjem plana „Z 4“ u Hrvatskoj, pouke i iskustva su jasna i sveža.

Ovaj predlog je kao i demokratija - najmanje loše rešenje i otuda ima i svoji slabijih strana.

1. Loša strana je pitanje položaja Srba i ostalih nealbanaca koji ostaju južno od Ibra (oko 70-80.000). Njihov status unutar Kosova bi bio kao status Albanaca sa juga Srbije što je realnije i ekvivalentnije nego pominjanje „razmene teritorija“, sever Kosova za Jug Srbije.

2. Na Kosovu južno od Ibra i u Metohiji se nalazi veći broj kulturno-istorijskih spomenika (manastiri Dečani, Pečka Patrijaršija, Gračanica), koji zahtevaju posebnu zaštitu.
3. Ovakvo rešenje bi imalo izvesne implikacije na slične probleme u regionu (Makedonija, BiH - Republika Srpska). Međutim, nezavisnost bi se drastičnije odrazila na iste.
4. Podela je isključena u principima Kontakt grupe: nema vraćanja na stanje pre 1999; nema podele i nema pripajanja drugim državama.
5. Podela dovodi u pitanje dosadašnje principe sa kojima je srpska strana nastupala u pregovorima: „poštovanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta Srbije,“ „nepovredivost granica“ i uporište u principima Povelje UN i međunarodnog prava.
6. Podela može voditi prinudnoj seobi stanovništva, ali zar nezavisnost Kosova neće, čak i više voditi tome?
7. Niko zvanično nije predložio podelu, osim Išingerovog opipavanja pulsa prilikom jedne od poseta Beogradu.

Kako (ne)može doći do ovog rešenja? Ako uslede jednostrane akcije, očekuju se i unilateralne reakcije. Ako predstavnici kosovskih vlasti jednostrano proglase nezavisnost, Srbija će proglasiti ništavnost takvog rešenja, a Srbi severnog dela Kosova će proglasiti nezavisnost od takve državne tvorevine i svoj ostanak u Srbiji („odvajanje“). Ako SAD priznaju potez Prištine a Rusija podrži potez Mitrovice, predstoji posao za Evropsku uniju da ispegla faktičko stanje „pod zajedničkim evropskim krovom“ sa „dvostrukom koegzistencijom“ ili sličnim formulacijama koje bi relativizovale i upakovale faktičku podelu.

Uloga Rusije je značajna, uz nekoliko napomena. Prethodnih godina, u najvećim izazovima i iskušenjima za Srbiju, kao što su bili sankcije UN i NATO intervencija, Srbija se oslanjala na međunarodno pravo i na Rusiju. Iskustva takvog (ne)pomaganja su sveža. Ovoga puta se računa na iste adute. Rusija je u međuvremenu jača, ali su njeni interesi pre interesa Srbije i pitanje dokle će ići sa podrškom Srbiji.

U rezimeu *Izveštaja posredničke trojke Kontakt grupe za pregovore o budućem statusu Kosova*³⁵, navodi se da su pregovaračke strane razgovarale o širokom spektru opcija, kao što su „potpuna nezavisnost, madzirana nezavisnost, teritorijalna podela, suštinska autonomija, konfederacija, čak i status prećutnog `dogovora da se nisu dogovorile`. U nastavku istog izveštaja se navodi: „nismo se zadržavali na opciji teritorijalne podele, pošto je izgledalo neprihvatljivo za obe strane i Kontakt grupu“.

Unutrašnjepolitička dimenzija

³⁵ Izveštaj je objavljen u listu Danas, od 10. 12. 2007. godine

Imajuću vidu posvećenost Kosovu, a naročito kadrovska rešenja u institucijama koje se bave ovim pitanjem, na trenutke deluje kao da je Kosovo unutarpartijsko pitanje DSS-a. Predsednik Koordinacionog centra za Kosovo i Metohiju je najpre bio Nebojša Čović (DA i SDP). Posle Čovića na ovu dužnost dolazi Sandra Rašković-Ivić, u tom momentu potpredsednik DSS-a (a potpredsednici su joj bili iz DSS-a Milorad Todorović i Vuko Antonijević, oba iz DSS-a), a nakon nje Vuko Antonijević, potpredsednik DSS-a, i pomoćnik ministra za Kosovo i Metohiju. Nakon parlamentarnih izbora 2007., ministar za Kosovo i Metohiju je Slobodan Samardžić, bivši savetnik Vojislava Koštunice kao predsednika SRJ i kao premijera Srbije i kandidat za poslanika na listi DSS 2007. godine. Predsednik skuštinskog odbora za Kosovo i Metohiju nakon izbora 2003., bio je Dragan Proroković iz DSS-a, a nakon izbora 2007. Vladimir Milentijević, takođe iz DSS-a. U opštinama severnog Kosova Zubin Potok, Zvečan i Leposavić, predsednici opština su iz DSS-a. Od ukupno 29 opštinskih koordinatora (opština Maleševo nema koordinatora), šesnaet njih je iz DSS-a. Na parlamentarnim izborima za Skupštinu Srbije, 21. januara 2007. DSS je na KiM osvojio 32,53% glasova, SRS, 28,67%, DS, 11,29%. I pored ovakvih procenata, DSS je doselio predstavnicima sa Kosova samo dva mandata, SRS, jedan mandat, a DS, iako sa duplo manje glasova na Kosovu - dva mandata. Kosovo je dominiralo u referendumskoj kampanji za usvajanje Ustava krajem 2006. godine, i u nešto manjoj meri je bilo prisutno kampanji za parlamentarne izbore početkom 2007. godine. Dinamika održavanja predsedničkih izbora, predviđena Ustavnim zakonom, takođe je, dobrim delom povezana za pregovaračkim procesom oko statusa Kosova. Uprkos evidentnim razlikama, Kosovo je jedno od retkih pitanja oko kojeg političke elite u Srbiji, bar formalno imaju visok stepen saglasnosti, o čemu svedoči način usvajanja skupštinskih rezolucija i deklaracija, kao i ponašanje pregovaračkog tima u pregovorima o statusu Kosova.

Zaključak

Rašavanje statusa Kosova neposredno je povezano sa evropskim kontekstom i evropskom perspektivom ovog regiona. Jedan od najčešće pominjanih ciljeva međunarodne zajednice jeste da se obezbedi trajna stabilnost i bezbednost u regionu. U tom smislu je i otvorena evropska perspektiva za Zapadni Balkan: „budućnost (zapadnog) Balkana je u Evropskoj uniji“. Postoji tendencija da se misija UN zameni misijom EU. U izveštaju pregovaračke trojke, između ostalog, stoji: „verujemo da će rešavanje kosovskog statusa doprineti ispunjavanju evropskih aspiracija obeju strana“. Na Balkanu su uglavnom slabe države, sa jakom ulogom međunarodne zajednice (protektorati). Države, ili državnice se nazivaju entiteti, suvereni su viski predstavnici ili specijalni izaslanici, a za teritoriju je

učestali izraz - „na ovim prostorima“. Umesto otvorenih, granice su šuplje a identiteti pomešani. Iako se za ulazak u Evropsku uniju pretpostavljaju jasne granice, Kipar je primer da i podeljena država može postati član. Bitka za Kosovo nije uzaludna bar u jednoj stvari. Kakav god ishod bio, ima izgleda da zaustavi dalju razgradnju Srbije i zaokruži njenu državnost.

Abstrakt

U ovom tekstu se razmatra pitanje statusa Kosova i Metohije sa osvrtom na devedesete godine prošlog veka, kontekst NATO intervencije, dolazak misije UN-a i vođenja pregovora o statusu. U odnosu na polarizovane pristupe, po kojima će Kosovo (za)uvek biti u sastavu Srbije, ili da je Kosovo zauvek izgubljeno za Srbiju, razmatra se ideja podele Kosova kao „istorijski kompromis“. Kosove predstavlja temelj srpske državnosti, a Albanci čine većinu i ne vide ni jedno drugo rešenje osim nezavisnosti. Misije UN je došla na Kosovo zbog krešenja ljudskih prava Albanaca, ali od njenog dolaska krše se ljudska prava Srba i ostalih nealbanaca. Neuspeh misije UN se ogleda i u pogledu bezbednosti i po pitanju povratka raseljenih lica. Nakon godinu i po dana pregovora predvođenih Ahtisarijem i četiri meseca sa „pregovaračkom trojkom“ Kontakt grupe, evoluiralo se od „standardi pa status“, „standardi i status“, „razgovor o standardima“ do „razgovora o poststatusnim pitanjima“. Naš pregovarački tim je nudio od koncepta decentralizacije, „više od autonomije manje od nezavisnosti“, preko modela Hongkonga i Olandskih ostrva, odnosno „suštinska autonomija“ sa elementima suverenosti osim članstva u UN-u, OEBS-u i Savetu Evrope. Albanci su nevoljno pristali na pregovore, prihvatili prisustvo i nadgledanje međunarodne zajednice i ponudili dogovor o saradnji sa Beogradom. Sve ostalo sa njihove strane staje u jednu reč - nezavisnost. Kako god se zvala - nadgledana, kontrolisana, nadzirana, ona je, pre svega, **obećana nezavisnost**. Faktičko stanje je bliže podeli. U tekstu se nude argumenti za dobru i lošu stranu podele. Rašavanje statusa Kosova neposredno je povezano sa evropskim kontekstom i evropskom perspektivom Zapadnog Balkana. Jedan od najčešće pominjanih ciljeva međunarodne zajednice jeste da se obezbedi trajna stabilnost i bezbednost u regionu. Postoji tendencija da se misija UN zameni misijom EU. Iako se za ulazak u Evropsku uniju pretpostavljaju jasne granice, Kipar je primer da i podeljena država može postati član EU. Bitka za Kosovo nije uzaludna bar u jednoj stvari. Kakav god ishod bio, ima izgleda da zaustavi dalju razgradnju Srbije i zaokruži njenu državnost.

Ključne reči: Kosovo i Metohija, pregovori, status, podela Kosova

LITERATURA I IZVORI

Blagojević Marina, (1995), *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i /ili katarza*, ogled, "Republika" broj 127 1-15, 11.95.

Batt Judy , (2005), *Pitanje Srbije, Sveske iz Šajoa, br. 81. Avgust 2005.*, Institut za studije bezbednosti Evropska unija, Pariz, Beogradski fond za političku izuzetnost, 2005.

Debriski Pola, "Pregled" broj 252, 1990/91. Ambada SAD u Jugoslaviji

Dokumenti o Kosovu i Metohiji, (2002), Liber press, Beograd

Decentralizacija na Kosovu i Metohiji, Iskustva iz regiona, (2007), uredila Tatjana Lazarević, NVO "Jelena Anžujaska,

Đinđić Zoran, *Strategija za Kosovo i Metohiju*, u: *Zoran Đinđić o Kosovu*, Udruženje građana „Cer“, Beograd

Janjić Dušan, (1994), *Nacionalni identitet, pokret i nacionalizam Srba i Albanaca*" u: zborniku *Sukob ili dijalog*, Otvoreni univerzitet, Subotica

Pavlović Vukašin, (1996), *Multikulturalnost i etnifikacija politike*, u: *Položaj manjina u Saveznoj republici Jugoslaviji*, Uredili: Miloš Macura i Vojislav Stanovčić, SANU, Beograd

Podunavac Milan, (1995), *Princip građanstva i priroda političkog režima u postkomunizmu: slučaj Srbija* u: *Potisnuto civilno društvo*" editor Vukašin Pavlović, Eko-centar Beograd

Petković Ranko (uredio), (1994), *Međunarodni dokumenti o zaštiti nacionalnih manjina i njihov položaj u ustavnom poretku Jugoslavije*, Međunarodna politika, Beograd

Simić Predrag - "Međunarodna politika" broj 1048, 1.9.1996.

Vasilijević A. Vladan, (1996), *Kosovo: ostvarivanje i zaštita prava čoveka* u zborniku: *Sukob ili dijalog*, Otvoreni univerzitet, Subotica

Ostali izvori:

Plan Vlade Srbije za političko rešenje sadašnje situacije na Kosovu i Metohiji, <http://www.srbija.sr.gov.yu/kosovo-metohija/?id=19840> (06.02.06)

Rezolucija Narodne skupštine Republike Srbije o mandatu za političke razgovore o budućem statusu Kosova i Metohije, http://www.srbija.sr.gov.yu/view_file.php?file_id=1589 (06.02.06)

Deo platforme Republike Srbije i državne zajednice Srbije i Crne Gore za razgovore o budućem statusu Kosova i Metohije - pitanje decentralizacije, <http://www.srbija.sr.gov.yu/kosovo-metohija/index.php?id=43059>, (prisupljeno, 06.02.06)

Podaci o iseljenim i interno raseljenim licima:

<http://www.srbija.sr.gov.yu/kosovo-metohija/?id=20031>

Skupština Kosova

<http://www.assembly-kosova.org/?krye=arkiv&legid=1&lang=sr>

Misija OEBS-a na Kosovu

<http://www.osce.org/kosovo/13208.html>

Centralna izborna komisija Kosova

<http://www.cec-ko.org/al/informacione/materiale/rezultatet/rezultatetfinaleperkuvendtekosoves.pdf>

Politika, 28 Jun 1994.

Naša Borba, 06.09.1996.

Glas-javnosti, od 23.11.2003.

Glas-javnosti, od 08.10.2004.

Tanjug | 08.12.2007.

Danas, od 10. 12. 2007.

<http://www.blic.co.yu/ekonomija.php?id=17656> (pristupljeno 29.11.2007.).

http://www.blic.co.yu/stara_arhiva.php?id=87229 (prisupljeno 30.11.2007.)